

روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان (ارائه مدالی روش‌شناختی از علم اسلامی)

دکتر محمدتقی ایمان

استاد جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز

9

احمد کلاته ساداتی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۳۹۲

ایمان، محمدتقی، ۱۳۳۷-
روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان (ارائه مدلی روش‌شناختی از علم اسلامی) / محمدتقی
ایمان، احمد کلاته ساداتی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.

دوازده، ۷۱۱ص. نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۲۶۵: فلسفه علوم انسانی؛ ۱۳)
ISBN: 978-600-298-030-4
بها: ۱۸۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۶۸۷] - ۷۰۴.

نمایه.

۱. علوم اسلامی - روش‌شناسی. ۲. علوم انسانی - روش‌شناسی. الف. کلاته ساداتی، احمد، ۱۳۶۲-

ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۲۹۷ / ۰۷۲

۱۳۹۲ ۹، الف / ۱۱ BP

۳۳۷۴۱۹

شماره کتابشناسی ملی

روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان (ارائه مدلی روش‌شناختی از علم اسلامی)

مؤلفان: دکتر محمدتقی ایمان (استاد جامعه‌شناسی دانشگاه تهران) و احمد کلاته ساداتی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۲

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰

ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ • تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰ - ۰۲۱

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌بینی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیان و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) به نگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

در حوزه علم دینی فعالیت داشته و به نوعی رهبری جریانات فکری مختلف در این زمینه را در میان اندیشمندان جهان اسلام بر عهده داشته‌اند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از زحمات مؤلف محترم جناب آقای دکتر محمدتقی ایمان، ارزیاب محترم جناب آقای دکتر مهدی علی‌پور و مدیر محترم گروه فلسفه علوم انسانی دکتر سیدحمیدرضا حسنی سپاسگزاری و تقدیر نماید.

www.ketab.ir

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۶	۱. طرح مسئله
۱۶	۲. ضرورت مسئله
۱۷	۳. هدف از کتاب حاضر
۲۱	فصل اول: ظهور جریان‌های احیاگرانه فکری
۲۱	مقدمه
۲۳	۱. زمینه‌های اجتماعی جریان‌های اخیر در علوم انسانی اسلامی
۲۷	۱-۱. ضعف، رکود و جمود فکری در میان امت اسلامی تحت عنوان «بیاباری امت»
۲۹	۲-۱. ضعف در نظام‌ها و نهادهای آموزشی
۳۲	۳-۱. ضعف روش‌های فقهی سنتی و فقدان اجتهاد پویا
۳۴	۴-۱. تضادهای بنیادین اسلام و غرب
۳۷	۵-۱. مواجهه با نگاه ابزاری در علم اثباتی
۴۰	۶-۱. ارائه روش‌شناسی علمی در جهان اسلام
۴۴	۲. جریان‌های فکری غالب
۴۶	۱-۲. جریان فکری «اسلامی‌سازی دانش»
۴۶	۲-۲. جریان فکری «اجتهاد اسلامی»
۴۶	۳-۲. جریان فکری «علم مقدس»
۴۷	۴-۲. جریان فکری «علمی بودن قرآن»
۴۷	۵-۲. جریان فکری «پارادایم جهانی اسلام»
۴۷	۳. گروه‌ها و مجموعه‌های فکری نهضت
۴۸	۱-۳. مؤسسه جهانی تفکر اسلامی

۵۰	۲-۳. مؤسسه بین‌المللی اندیشه و تمدن اسلامی (ایستک)
۵۲	۳-۳. گروه اجمالی یا «اجمالیون»
۵۳	۴-۳. بوکائیت‌ها
۵۴	۴. معرفی جریان غالب «اسلامی‌سازی دانش»
۵۵	۱-۴. اسلامی‌سازی دانش
۵۹	۲-۴. پیروان فکری «اسلامی‌سازی دانش»
۶۳	۵. بحث و نتیجه‌گیری
۶۷	فصل دوم: اسماعیل راجا الفاروقی؛ تلفیق میراث اسلامی با میراث تفکر مدرن
۶۷	مقدمه
۶۸	۱. زندگینامه
۷۲	۲. بیماری امت؛ طرح مسئله
۷۶	۳. ضعف نظام آموزشی و تداوم بیماری امت
۸۱	۴. اسلامی‌سازی مفاهیم دو ترجمه
۸۳	۵. نقد روش‌شناسی سنتی اسلامی
۸۵	۱-۵. فقه و فقه‌ها؛ اجتهاد و مجتهدان
۸۵	۲-۵. تضاد وحی با عقل
۸۶	۳-۵. جدا کردن تفکر از عمل
۸۷	۴-۵. دوگانه‌انگاری (تنوید) فرهنگی و دینی
۸۸	۶. اصول اولیه روش‌شناسی اسلامی
۹۰	۱-۶. وحدانیت خداوند
۹۲	۲-۶. وحدت در هستی و خلقت
۹۴	۳-۶. وحدت در حقیقت و دانش
۹۶	۴-۶. وحدت در زندگی انسانی
۹۸	۵-۶. وحدت انسانیت
۱۰۲	۷. مدل روش‌شناختی «اسلامی‌سازی دانش» (مراحل دوازده‌گانه)
۱۰۵	۱-۷. مرحله اول: تبصر در مبانی و اصول مدرن
۱۰۶	۲-۷. مرحله دوم: بررسی اصول
۱۰۶	۳-۷. مرحله سوم: تبصر در میراث اسلامی: منتخبات
۱۰۷	۴-۷. مرحله چهارم: تبصر در اصول اسلامی: تحلیل
۱۰۷	۵-۷. مرحله پنجم: ایجاد ارتباط خاص میان اسلام و اصول [اسلامی]
۱۰۸	۶-۷. مرحله ششم: ارزیابی انتقادی اصول علوم انسانی مدرن (the state-of-the-art)
۱۰۹	۷-۷. مرحله هفتم: ارزیابی انتقادی میراث اسلامی
۱۰۹	۸-۷. مرحله هشتم: پیمایش مشکلات مهم امت

۱۱۰	۹-۷. مرحله نهم: پیمایش مشکلات بشریت
۱۱۱	۱۰-۷. مرحله دهم: تلفیق (ترکیب) و تحلیل ابتکارانه
۱۱۱	۱۱-۷. مرحله: یازدهم: قالب‌ریزی اصول در چارچوب اسلام؛ تفسیر منابع دانشگاهی
۱۱۲	۱۲-۷. انتشار دانش اسلامی شده
۱۱۷	۸. ارزیابی و نقد
۱۲۵	فصل سوم: سید محمد نقیب العطاس؛ آموزش و پرورش و علم اسلامی
۱۲۵	مقدمه
۱۲۶	۱. زندگینامه
۱۲۸	۲. از وجودشناسی تا هستی‌شناسی اسلامی
۱۳۰	۳. معرفت‌شناسی اسلامی و فلسفه علم
۱۳۵	۴. اسلامی‌سازی دانش
۱۳۷	۵. آموزش و پرورش اسلامی
۱۴۳	۶. غرب‌زدایی از شناخت
۱۴۵	۷. روش‌شناسی آموزش و پرورش اسلامی
۱۴۹	۸. مدل‌های روش‌شناختی عطاس
۱۴۹	۱-۸. مدل انسان
۱۵۱	۲-۸. شناخت انسانی
۱۵۳	۳-۸. دانشگاه اسلامی
۱۵۴	۹. انواع علم
۱۵۴	۱-۹. علوم دینی
۱۵۵	۲-۹. علوم منطقی، معقول و فلسفی
۱۵۵	۱۰. مدل و طرح کلی از شناخت تا دانشگاه اسلامی
۱۵۷	۱۱. ارزیابی و نقد
۱۶۳	فصل چهارم: ضیاءالدین سردار و اجمالیون؛ علم اسلامی و اجتهاد
۱۶۳	مقدمه
۱۶۵	۱. زندگینامه
۱۶۹	۲. علم مدرن در بوته نقد
۱۷۴	۳. علم اسلامی و چارچوبی متفاوت
۱۷۹	۴. علم اسلامی و بازگشت به سنت
۱۸۱	۵. تمایز علم (= Ilm) از science
۱۸۳	۶. عدالت توزیعی و تمدن کتاب
۱۸۴	۷. تمایزهای علم اسلامی از علم سکولار (استدلال‌هایی در علم اسلامی)
۱۹۱	۸. علم اسلامی و تخصیص‌های آن

۱۹۴	۹. مسئله ثبات و تغییر در اسلام با تأکید بر «دولت مدینه»
۱۹۹	۱۰. گشوده شدن باب اجتهاد
۲۰۳	۱۱. مدل «وَرْد سیستم» و روش‌شناسی علم اسلامی
۲۰۷	۱۲. بازاندیشی فکری و برنامه عمل در «پروژه عمران»
۲۱۰	۱۳. ارزیابی و نقد

فصل پنجم: سید حسین نصر؛ در جستجوی «علم مقدس»

۲۱۹	مقدمه
۲۲۰	۱. زندگینامه
۲۲۳	۲. انتقاد از وضعیت علم در جهان اسلام
۲۲۵	۳. طرح مسئله
۲۲۹	۴. انسان فراموشکار، عقل مدرن و علم سکولار
۲۳۳	۵. بازگشت به سنت و جستجوی علم مقدس
۲۳۹	۶. ویژگی‌های اسلامی علم مقدس
۲۴۵	۷. علم مقدس در اسلام
۲۵۶	۸. ارزیابی و نقد

فصل ششم: موریس بوکای؛ ارزیابی و اثبات قرآن زیر نور علم مدرن

۲۷۱	مقدمه
۲۷۴	۱. زندگینامه و آثار فکری بوکای
۲۷۷	۲. مدل روش‌شناختی بوکای
۲۸۱	۳. چرا اسلام در غرب مغفول مانده است؟
۲۸۵	۴. علم، دین و اعتبار متون مقدس
۲۸۸	۵. پاسخی به «دانش سکولار»
۲۹۵	۶. سه نکته در آرای بوکای
۲۹۹	۷. بوکائیسیم و بوکائیسیت‌ها
۳۰۶	۸. ارزیابی و نقد

فصل هفتم: مسعود العالم چودری؛ پارادایم جهانی و نظام جهانی اسلامی

۳۱۵	مقدمه
۳۱۶	۱. زندگینامه و آثار فکری
۳۲۰	۲. تفاوت اسلام و غرب در اصول موضوعه
۳۲۱	۳. وحدت در مقابل ثنویت (دوگانگی)
۳۲۳	۴. جهان‌بینی در مقابل پارادایم
۳۲۹	۵. هستی‌شناسی علم اسلامی

۳۳۲	۶. معرفت‌شناسی علم اسلامی
۳۳۴	۱-۶. فرایند تعاملی، انسجامی و تکاملی (IIE)
۳۳۷	۷. روش‌شناسی اسلامی و مفهوم جهان‌بینی توحیدی
۳۴۰	۸. نظریه‌پردازی در جهان‌بینی اسلامی
۳۴۲	۹. شورا، اجتهاد و نقش آن در علوم اسلامی
۳۴۶	۱۰. پیش‌فرض‌های پارادایم جهانی اسلام
۳۵۲	۱۱. پارادایم جهانی و نظام جهانی اسلامی
۳۵۷	۱۲. ارزیابی و نقد
۳۶۷	فصل هشتم: ارزیابی سه مدل روش‌شناختی از علم دینی در ایران
۳۶۷	یک ارزیابی اجمالی
۳۶۹	۱. مدل تأسیسی علم دینی
۳۷۰	۱-۱. علم دینی در چشم‌انداز اثبات‌گرایی و مابعد‌اثبات‌گرایی
۳۷۱	۲-۱. رویکردهای غالب در رابطه با نسبت معرفت‌شناختی علم و دین
۳۷۳	۳-۱. هویت علم دینی
۳۷۴	۴-۱. مدل تأسیسی علم دینی بر اساس کثرت‌گرایی تداخلی
۳۷۵	۵-۱. علم دینی و مبحث تأیید و ابطال گزاره‌های علمی
۳۷۸	۶-۱. ارزیابی و نقد
۳۸۴	۲. علم دینی در دیدگاه فرهنگستان علوم اسلامی
۳۸۶	۱-۲. مسئله اصلی فرهنگستان
۳۸۹	۲-۲. پیش‌فرض‌های روش‌شناسی علم
۳۸۹	۲-۲-۱. جدول دستیابی به فلسفه چگونگی اسلامی شدن مهندسی توسعه نهاد اجتماعی
۳۹۳	۳-۲. ارکان مدل
۳۹۶	۴-۲. «کاربرد عملی» چگونگی اسلامی شدن مهندسی توسعه نظام اجتماعی
۳۹۹	۵-۲. ارزیابی و نقد
۴۰۵	۳. علم دینی در چارچوبی پارادایمی (مدل پاژ)
۴۰۷	۱-۳. مسئله علم دینی و یک خاستگاه جدید
۴۱۰	۲-۳. دانش و محوریت پارادایم
۴۱۵	۳-۳. پارادایم اجتهادی دانش دینی (پاژ)
۴۲۱	۴-۳. عناصر کلان پارادایمی در مدل پاژ
۴۲۲	۵-۳. ارزیابی و نقد
۴۲۷	فصل نهم: رئالیسم مفهومی خلاقانه؛ ارائه مدلی روش‌شناختی از علم اسلامی
۴۲۷	مقدمه
۴۳۶	مباحث و مطالب این فصل

۴۴۰	گفتار اول: از جهان‌بینی تا علم؛ ارتباط میان انتزاعیات معرفتی و واقعیت اجتماعی
۴۴۰	مقدمه
۴۴۴	۱. جهان‌بینی
۴۵۰	۲. فلسفه
۴۵۲	۳. پارادایم
۴۵۳	۱-۳. پارادایم به عنوان حلقه اتصال فلسفه و علم
۴۵۵	۲-۳. پارادایم و چارچوب‌های معرفتی علم
۴۵۷	۳-۳. پارادایم و تغییرات علم و معرفت علمی
۴۵۸	۴. علم، مدل‌سازی و واقعیت اجتماعی
۴۶۳	۵. روش‌شناسی، معرفت‌شناسی و سلسله‌مراتب معرفت علمی
۴۶۷	۶. فرایند منطقی تولید معرفت
۴۶۹	گفتار دوم: مبانی متضاد علم سکولار با مبانی اسلامی
۴۶۹	مقدمه
۴۷۰	۱. علم اسلامی در مقابل علم سکولار
۴۷۵	۲. مبانی سکولار علم مدرن
۴۷۶	۱-۲. باستان‌شناسی تفکر سکولار
۴۸۰	۳. فلسفه سکولار و پارادایم‌های علم
۴۸۳	۴. خصیصه‌های علم غربی
۴۸۸	۵. معرفی سه پارادایم رایج
۴۹۰	۱-۵. پارادایم اثبات‌گرایی
۴۹۲	۲-۵. پارادایم تفسیر‌گرایی
۴۹۳	۳-۵. پارادایم انتقادی
۴۹۶	گفتار سوم: مقدمه‌ای بر پارادایم جامع اسلام؛ رئالیسم مفهومی خلاقانه
۴۹۶	مقدمه
۴۹۸	۱. منطق متفاوت علوم انسانی و مبانی آن
۵۰۲	۲. پارادایم جامع اسلام
۵۰۴	۱-۲. تمایز پارادایم اسلامی از پارادایم در مفهوم رایج آن
۵۱۰	۲-۲. رئالیسم مفهومی خلاقانه
۵۱۲	۳. علم اسلامی و پیش‌فرض‌های مبنایی آن
۵۱۹	۴. مختصات و ویژگی‌های علم اسلامی
۵۲۰	الف) وحدانیت مسیر تولید علم و وحدت علوم
۵۲۲	ب) اصالت جهان‌بینی، وحی و سنت الله
۵۲۴	ج) غایت داشتن و هدفمندی تاریخ
۵۲۵	د) استعلائی بودن

۵۲۵	ه) نافع بودن علم در اسلام
۵۳۰	۵. میانی هستی‌شناختی علم اسلامی
۵۳۲	۱-۵. بنیاد و ماهیت واقعیت
۵۳۷	۲-۵. لوح محفوظ
۵۳۸	۳-۵. قانون الهی (سنت الله)
۵۳۹	۶. مجاری ارتباط انسان با واقعیت غایی
۵۴۰	۱-۶. وحی
۵۴۱	۲-۶. عقل
۵۴۲	۳-۶. فطرت
۵۴۴	۷. ماهیت انسان
۵۴۶	۱-۷. عقلانیت و خلاقیت (تعریفی هستی‌شناختی از مفاهیم عاملیت و ساختار)
۵۵۲	۲-۷. عقلانیت هستی‌شناختی در اسلام و دیگر پارادایم‌ها
۵۵۹	۳-۷. خلاقیت هستی‌شناختی در اسلام
۵۶۴	۸. ماهیت جامعه و ارتباط آن با جامعه
۵۷۰	۱-۸. رابطه بازاندیشانه استعلائی
۵۷۴	۲-۸. ابعاد رابطه بازاندیشانه استعلائی
۵۷۶	۳-۸. خصیصه‌های رابطه بازاندیشانه استعلائی
۵۸۱	۹. معرفت‌شناسی اسلامی
۵۸۲	۱-۹. ساختار معرفتی انسان
۵۸۶	۲-۹. ابعاد معرفت‌شناسی اسلامی
۵۸۷	۳-۹. منابع معرفتی معتبر در اسلام
۵۹۲	۴-۹. رابطه معرفتی در جهان‌بینی اسلامی
۵۹۶	الف) شکل‌گیری معرفت مرجع و رابطه منابع معرفتی در پارادایم انتقادی
۵۹۷	ب) شکل‌گیری معرفت مرجع و رابطه منابع معرفتی در پارادایم تفسیری
۵۹۸	ج) شکل‌گیری معرفت مرجع و رابطه منابع معرفتی در پارادایم اثباتی
۵۹۹	۱۰. روش‌شناسی اسلامی
۶۰۴	خصیصه‌های روش‌شناسی اسلامی
۶۰۷	۱۱. تقسیم کار معرفتی در پارادایم اسلامی
۶۱۴	۱۲. سلسله‌مراتب معرفتی در پارادایم اسلامی
۶۱۹	۱۳. نظریه و عمل در اسلام
۶۲۶	۱۴. اسلام و فرایند تغییرات اجتماعی
۶۲۷	۱-۱۴. اسلام و معرفت‌شناسی تغییرات اجتماعی
۶۲۸	الف) پارادایم ثبات عاملیت - سیستم
۶۲۸	ب) پارادایم تفرق عاملیت - سیستم

۶۲۹	ج) پارادایم تفرق عاملیت - فرایند
۶۲۹	د) پارادایم ثبات عاملیت - فرایند
۶۳۱	۱۵. پیکربندی ساختی / فرهنگی در دیدگاه اسلامی
۶۳۴	۱۶. مسئولیت‌پذیری اجتماعی علم در اسلام و غرب
۶۳۸	۱-۱۶. گزاره‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی علم اثباتی
۶۴۰	۲-۱۶. گزاره‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی علم در پارادایم تفسیری
۶۴۲	۳-۱۶. گزاره‌های مرتبط با مسئولیت‌پذیری اجتماعی علم در پارادایم انتقادی
۶۴۴	۴-۱۶. مسئولیت‌پذیری اجتماعی علم در پارادایم اسلام
۶۴۶	۱-۴-۱۶. ابعاد سه‌گانه مسئولیت انسانی در اسلام
۶۴۷	۱-۱-۱۶. مسئولیت انسان در مقابل خداوند
۶۴۸	۲-۱-۴-۱۶. مسئولیت انسان در قبال نفس خویش
۶۴۸	۳-۱-۴-۱۶. مسئولیت انسان در قبال جامعه خویش
۶۴۹	۲-۴-۱۶. مسئولیت‌پذیری اجتماعی علم در پارادایم اسلام
۶۵۴	۱۷. بحث و نتیجه‌گیری
۶۶۱	فصل دهم: افق و چشم‌اندازهای نهمین به علم اسلامی
۶۶۱	۱. مرور و ارزیابی اجمالی
۶۷۹	۲. راهبردهای معرفتی در نیل به افق و چشم‌اندازهای نهمین به علم اسلامی
۶۸۷	منابع و مأخذ
۷۰۵	نمایه اعلام
۷۰۹	نمایه موضوعات

وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ
و آنان که اهل علم و معرفت گردیدند یقین داشتند که قرآنی که بر تو نازل شده از جانب پروردگار تو به حق نازل گردیده است و راهنمای خلق به راه خدای بی همتای ستوده صفات است.
سوره سبأ، آیه ۶

پیشگفتار

شکل گیری مباحثی چون علم دینی، علوم انسانی اسلامی، اسلامی سازی دانشگاه ها، یا دانشگاه اسلامی در کشور ما نشان دهنده نیازی جدی به تغییر و تحول در حوزه علوم انسانی است. البته، بیش از چهار دهه است که یک چنین جریان فکری در میان اندیشمندان جهان اسلام مورد توجه جدی قرار گرفته است. جریانی که از دهه ۱۹۷۰م، شروع شده و با وجود فراز و فرودهای فراوان، همچنان تداوم پیدا کرده است. هدف اساسی از طرح این مباحث، شکل گیری علم اسلامی است. با وجود این، برای شکل گیری علم اسلامی که ثقل تحول در علوم انسانی و نیز حلقه اتصال انتزاعیات معرفتی اسلام به واقعیت اجتماعی است، نیازمند طراحی پارادایم و جهان بینی اسلامی هستیم. این طراحی، از یک سو نیازمند شناخت ماهیت علم و معرفت و چگونگی تولید و توسعه آن است و از سوی دیگر، نیازمند شناخت مفاهیم بنیادین اسلام در رابطه با مفاهیم محوری جهان بینی و پارادایم اسلامی، یعنی هستی شناسی، معرفت شناسی، ارزش شناسی و انسان شناسی علم اسلامی. روش شناسی علم اسلامی، دربرگیرنده این مفاهیم است که با شکل گیری روش شناسی اسلامی قادر خواهیم بود چشم اندازی نوین در رابطه با ظهور و شکل گیری علوم انسانی اسلامی بگسترانیم.

کتاب حاضر تلاشی است برای معرفی آرای اندیشمندان سرشناس جهان اسلام که در چند دهه اخیر در حوزه علم دینی و به طور خاص، علم اسلامی فعالیت داشته یا به نوعی رهبری جریانات فکری مختلف در این زمینه را در میان اندیشمندان جهان اسلام بر عهده داشته اند. لذا، روش شناسی فکری شش اندیشمند مسلمان در این زمینه معرفی می گردد. البته در این مدت، در داخل کشور نیز اندیشمندانی به توسعه مباحثی حول علم دینی یا علم اسلامی پرداخته اند که در این کتاب سه دیدگاه روش شناختی از این اندیشمندان ارزیابی شده است. در فصل نهم نیز

مقدمه‌ای بر روش‌شناسی علم اسلامی (رنالیسم مفهومی خلاقانه) ارائه شده که دیدگاه مؤلفان کتاب است. البته، از آنجا که مباحث فصل نهم نیازمند واکاوی مفصل است، تبیین و تشریح مفاهیم و گزاره‌های مطرح‌شده در آن، نیازمند مقالات و کتاب‌های دیگری است که در صورت فراهم شدن فرصت و شرایط مناسب — ان شاء الله — در آینده بدان پرداخته خواهد شد.

از تلاش‌ها و حمایت‌های بی‌دریغ آقای دکتر سیدحمیدرضا حسنی، مدیر گروه فلسفه علوم انسانی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، صمیمانه تشکر می‌گردد. همچنین از نظارت عالمانه و خردمندانه آقای دکتر مهدی علی‌پور قدردانی و سپاسگزاری می‌شود. بدون شک، یکی از راه‌های رشد و تعالی معرفت و دانش، نقد آن است و در این زمینه از همه استادان محترم دانشگاه‌ها، پژوهشگران و اندیشمندانی که در رابطه با موضوع علوم انسانی فعالیت دارند، تقاضا نمودیم انتقادهای دیدگاه‌ها و نظریات خود را راجع به مباحث مطرح‌شده در این کتاب به مؤلفان ابلاغ فرمایند.

وَاٰخِرُ دَعْوَانَا اَنْ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ

دکتر محمدتقی ایمان — احمد کلاته ساداتی

رمضان‌الکَریم ۱۴۳۳ق

مردادماه ۱۳۹۱

www.ketab.ir